

**SƏBİNƏ XANSUVAR qızı VƏLİYEVƏ**

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim*

*Bakı Dövlət Univeristeti*

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB QURULUŞLU VAHİDLƏR  
(ŞƏKİLÇİLƏR)**

Zəngin semantik özəlliklərə malik olan Azərbaycan dili struktur baxımından da müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Bir-birindən fərqlənən bu keyfiyyətlər dilin müxtəlif səviyyələrində, laylarında öz əksini tapmışdır. Belə keyfiyyətlərdən biri də mürəkkəb quruluşlu vahidlərin dildə mövcud olması faktıdır.

Mürəkkəblik və ya mürəkkəb quruluş anlayışı yalnız sözün strukturuna aid olmayıb, eyni zamanda da sözün quruluş elementi olan şəkilçilərə, söz və söz birləşmələrinə, eyni zamanda onlardan daha böyük olan dil və nitq vahidi-cümlənin quruluşuna da aid olan bir termdir.

Dildə şəkilçi formantlara görə mövcud olan mürəkkəblik anlayışını sadələşən və sadələşməyən mürəkkəblik termini kimi iki yerə bölmək olar:

1. **Sadələşən mürəkkəblik** - bu elə bir mürəkkəblikdir ki, burada komponentləri təşkil edən vahidlər parçalandığı zaman söz şəkilçi ilə birgə müəyyən semantika-struktura malik olur. Belə vahidlərdə mürəkkəblik zəif şəkildədir.

2. **Sadələşməyən mürəkkəblik** - içindəki parçaların hər hansı birinin çıxarılması vəziyyətində funksiyasını itirən sistemləri təyin etməkdə istifadə edilən bir termin kimi izah etmək olar.

Şəkilçi dedikdə, «sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şekli ilə birlikdə məzmununu dəyişən hissəsi» nəzərdə tutulur (1, 6).

Müasir Azərbaycan türkcəsində işlənən şəkilçilər funksiya baxımından

1. Leksik şəkilçilər (sözdüzəldici şəkilçilər).

2. Qrammatik şəkilçilər (sözdəyişdirici şəkilçilər) kimi iki əsas böyük qrupa ayrılır. Dilimizdə mövcud olan bu iki tip şəkilçilər struktur-semantik münasibətlərə görə də bir-birindən fərqlənir.

Quruluş cəhətdən dilimizdəki köməkçi morfemlər iki böyük qrupa ayırmaq olar:

1. Quruluşca sadə olan leksik və qrammatik şəkilçilər

2. Quruluşca mürəkkəb olan leksik və qrammatik şəkilçilər

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun mühafizəkarlığı, sözün morfoloji komponentlərinin birləşmə imkanı, söz kökünün müstəqilliyi, söz köklərindən sonra leksik və qrammatik şəkilçilərin sıralanması müəyyən qanunauyğunluq əsasında baş verir.

Bəzi türkoloqların fikrinə görə, türk dillərində işlənən şəkilçilər söz köklərinə mexaniki şəkildə qoşulur. Məhz bu cəhətdən də sözdə olan şəkilçiləri çox asanlıqla tərkibə ayırmaq mümkündür. Bu prinsipdən çıxış edən N.A.Baskakov yazır: «Bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər söz kökünə mexaniki şəkildə qoşulur, sanki qovuşmuş şəkildə çıxış edir. Məhz bunun sayəsində də, aqlyutinativ dillərdə allyutinasıya mexanizmini təhlil etmək və həmçinin söz kökünə qoşulan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri izləmək, bununla yanaşı sözyaradıcılığı prosesinin xüsusiyyətlərini, o cümlədən kökə qoşulan şəkilçilərin mənasını aydınlaşdırmaq olur» (7, 106).

Məhz bu cəhətdən də, Azərbaycan dilinin söz strukturunu təşkil edən kök və şəkilçi sərhədi, həmçinin leksik və qrammatik şəkilçilərin söz kökünə qoşulması müəyyən ardıcılıqla baş verir. Bir söz eyni zamanda bir neçə şəkilçi qəbul edə bilər: **yaz + ı + çı + lıq**. Bu zaman ardıcıl olaraq əvvəlki söz sonrakı düzəltmə söz üçün əsas olur.

Lakin bəzi sözlərin morfoloji quruluşunu müəyyən etmək, sözü hissələrə parçalamaq, hər bir morfemin daşdığı mənanı izah etmək o qədər də asan olmur. Məs.: **-çılıq<sup>4</sup>** və **-ləş<sup>2</sup>, -lən<sup>2</sup>, -lət<sup>2</sup>** şəkilçilərindən əmələ gələn **asudəçilik, mehribançılıq, sözləşmək, qatılanmaq, qatılmaq, qatılmaq** kimi sözlərdə izlənilir.

Müasir dilimizdə **-çı<sup>4</sup>** və **-lıq<sup>4</sup>** leksik şəkilçilərinin ardıcıl işlənməsi faktı vardır; daha doğrusu, **-çı<sup>4</sup>** ilə işlənən sözlər sonradan **-lıq<sup>4</sup>** şəkilçisini də qəbul edir: **dəmir+çı+lik**. Lakin sonradan bu şəkilçilərin qovuşması faktı baş verir: **-çılıq<sup>4</sup>**. Belə ki, iki şəkilçinin ardıcıl işlənməsinə analogi olaraq **peşmançılıq, mehribançılıq** tipli düzəltmə sözlər meydana çıxmışdır ki, onlarda şəkilçiləri ayırmaq mümkün deyil.

F.A.Cəlilov göstərir ki, «Burada -çilik şəkilçisinin analogiya ilə işlənməsi -çı morfemini asemantikləşdirmişdir» (2, 91). Onu da qeyd etmək ki, bu sözlərin -çı şəkilçisi olmayan variantı da var: **peşmanlıq, mehribanlıq**. Bu özü də bir daha söz göstərir ki, buradakı söz yaradıcılığı sadəcə analogiya nəticəsidir.

«**Sözləşmək**» sözü isə üç vahidin **söz-ləş-mək** birləşməsindən formalaşmışdır. Bunlardan ikinci komponent əslində iki morfemin birləşməsindən **-lə** addan **fel** düzəldən şəkilçi ilə, **-ş** felin qarşılıq – müştərək məna növünün şəkil əlamətindən ibarətdir. Burada **-lə** şəkilçisi **-ş** şəkilçisi ilə vəhdətdə söz

kökünə qoşula bilmişdir. İkinci şəkilçi birinci şəkilçini öz semantik əhatəsinə almışdır. Azərbaycan dilində bir leksik vahid kimi «sözlə» feli yoxdur. Hər iki şəkilçi birləşərək dildə yeni quruluş yaradır.

«Sözləşmək» sözü haqqında söylədiyimiz fikirlər eyni ilə **qatılmaq, qatılanmaq, qatılmaq** sözləri haqqında da demək olar. Bu sözlərdə mövcud olan **-la -n; -t; -ş** morfemləri ilə birləşərək dildə yeni mürəkkəb şəkilçilər formalaşdırmaqdadır. Bu tip sözlərdən sonra felin növ şəkilçilərini artırmaq mümkündür. Leksik və qrammatik şəkilçilərin birləşməsindən əmələ gələn bu tip morfemlərdə II tərəfin semantik yükü daha güclüdür. Müqayisə et: **ağ-la-ş(maq); qucaq-la-ş(maq), qarşı-la-n(maq); qarşı-la-t(maq).**

Dildə olan şəkilçilərin mənşəyini, əmələ gəlmə yollarını, bir sözlə, onların etimologiyasını aydınlaşdırmaq, araşdırmaq bəzən heç mümkün olmur. Bu, ilk növbədə, onların uzun bir tarixi inkişaf keçməsi ilə əlaqədardır.

S.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, «Müasir ədəbi dilini söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər öz mənşələri etibarilə çox mürəkkəb bir sistemə malikdir. Bununla belə, bu mürəkkəb sistemin müqayisə yolları ilə tədqiqi onların mənşəyi və qruplaşdırılması haqqında müəyyən bir fikir söyləmək üçün imkan yaradır» (1, 35).

Şəkilçilərin törəmə yollarından məhz biri dildə əvvəlcədən mövcud olan ayrı-ayrı şəkilçilərlə birləşərək artıq bir məna funksiyası daşıyan şəkilçi yerinə keçməsilə əmələ gəlmişdir.

Bundan başqa şəkilçilərin mənşəyindən bəhs edən dilçilər göstərilir ki, «Şəkilçilərin əksəriyyəti ümumtürk mənşəli olub qədim tarixə malikdir. Morfonoloji araşdırmalar göstərir ki, türk dillərində şəkilçilər üç yolla törəyir: sözün şəkilçiləşməsi (**iraq>-raq, qaru>-qarı/-arı, çağ>-çağ**), iki şəkilçinin qovuşması (**-la+-ar>lar**) və allomorfların diferensiallaşması (**-la>-da**) ilə yeni şəkilçilər yaranır» (8, 102).

Müasir dilimizdə mövcud olan şəkilçilərin bir qismi məhz müəyyən inkişaf nəticəsində bir-birinə inteqrasiya edərək qovuşmuşdur. Dilçilikdə bu tip şəkilçilər əsasən, mürəkkəb şəkilçi (slojny affiks) adı altında öyrənilir. Ş.Hüseynov bu tip şəkilçiləri – şəkilçi inteqrasiyası və ya mürəkkəb şəkilçilər adlandırır (4, 168).

Dildə şəkilçi qovuşması ilə bağlı fikirlərə A.N.Kononovda da rast gəlinir. Belə ki, müəllif türk dillərində mövcud olan şəkilçi birikməsinin iki mühüm cəhətini qeyd edir və yazır:

1. Funksiyaca yaxın və ya sinonim olan iki və ya daha çox şəkilçinin qovuşması. Məs.: -lak//luk; m-da-k~m-tı-k; ım-tu-l~ım+ti-r və s.

2. Funksiyaca bir-birindən fərqlənən, yəni müxtəlif şəkilçilərin qovuşması -dık/-dik, -duk/-dük; -tık; -muş/-müş, -muş/müş və s. (8, 117).

Müəllif, burada mürəkkəb şəkilçilərin funksional cəhətinə daha çox diqqət yetirmişdir.

N.A.Baskakov, şəkilçilərdən bəhs edərkən, sözlər kimi şəkilçiləri də quruluşca iki yerə ayırır: sadə və mürəkkəb affikslər. Sadə affikslər bir formadan ibarət olduğu halda, mürəkkəb affikslər iki və ya bir neçə affiksin birləşməsindən ibarət olur. Mürəkkəb affikslər təşkil oluna bilər:

a) müəyyən mənaya malik olan məhsuldar şəkilçilərin qovuşması. Məs.: dayy (awyldayy – naxodəhiyə v aule).

b) iki və ya üç mürəkkəb şəkilçidən birincisinin ölü və yaxud qeyri–məhsuldar olması əsasında, ikinci şəkilçi isə məhsuldar. Məs.: –niki.

c) iki və ya daha çox şəkilçidən birincisinin müstəqil qrammatik mənası olmaqla, ikincisinin qeyri–müstəqil olması ilə qovuşması. Məs.: ım+süre (kulumsire – ulubatsə).

d) müstəqil işlənmə qabiliyyətinə malik olmayan iki və ya daha çox şəkilçinin birləşməsi əsasında (7, 106-108).

Həm A.N.Kononov, həm də N.A.Baskakovun verdikləri təsniflər nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, «hər hansı dil faktı tədqiq olunarkən müəyyən zaman kəsiyində nəzərdən keçilir, onun bugünkü vəziyyətindən çıxış edib tarixi inkişaf yoluna nəzərə salınır» (8, 171).

Göstərilən mənbələrdən bir daha aydın oldu ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan türkcəsində şəkilçilərin əmələ gəlmə yollarından biri, məhz şəkilçilərin mürəkkəbləşməsidir. Müasir dildə geniş şəkildə müşahidə olunan şəkilçilərdə mürəkkəblilik faktının əsas səbəbi, bizcə, dildə yeni sözlər yaratmaqla yanaşı, söz kökünə ardıcılıqla artırılan birinci şəkilçinin funksiyasını itirməsi ilə,

daha doğrusu, yeni söz yarada bilməməsi ilə bağlıdır. Məs.: mehriban-çı-lıq sözündə olduğu kimi.

Mürəkkəb şəkilçilərin formalaşmasında fonetik hadisələr mühüm rol oynayır. Lakin bunu əsas amil kimi götürmək olmaz. Ümumiyyətlə, dildə mövcud olan fonetik hadisələr (xüsusi ilə eliziya – səsdüşümü) struktur sadələşməyə xidmət edir. Fonetik hadisələrin şəkilçi qovuşmasına təsirindən bəhs edən Ş.Hüseynova görə, «bəzi fonetik hadisələr şəkilçi qovuşmaları üçün stimula ola bilər. Məs.: inkarda oxuyar, gedər sözlərində  $ar^2$  şəkilçisində «r~z» çevrilməsi buna misal ola bilər. Ola bilsin ki, dilin gələcək inkişafında bu qovuşma faktoru verə bilsin. Adətən, fonetik proseslər qovuşma prosesini struktur sadələşdirmək istiqamətində daha da aktivdir. Ancaq dildə qovuşma prosesi üçün fonetik amillər həlledici faktor ola bilməz. Çünki şəkilçilərin qovuşması formal bir şey deyil, onun möhkəm semantik əsası vardır. Bu formal vahidlərdə morfosemantika habelə funksiya ilə çox bağlıdır. Məs.:  $ma^2$  feli ad şəkilçisi  $ma^2$  və fellərdən ad yaradan  $-q$  şəkilçisi eyni nöqtədə kəsişir və bunun əsasında  $-maq^2$  şəkilçisi formalaşır» (4, 176).

Şəkilçilərin mürəkkəb quruluşda olması bir prosesdir. Dildə bu şəkilçilərin sıralanması adi şəkilçilərin sıralanmasından fərqlidir.

Dildə mürəkkəb şəkilçilərin formalaşması, onların vahid bir quruluş kimi çıxış etməsi üçün «iki və ya bir neçə şəkilçi birləşib bir məna funksiyasına xidmət edən yeni bir şəkilçi o zaman əmələ gətirə bilər ki, onlar ya ümumiyyətlə və ya bir qrup sözlərdə təklildə yeni mənalı söz əmələ gətirmək funksiyasını itirmiş olsun» (3, 40).

Həqiqətən də, bir neçə şəkilçinin birləşərək mürəkkəb şəkilçiyə çevrilməsi üçün, həmin qovuşmuş şəkilçilərin ya hamısı, ya da biri öz ilkin funksional yükədən uzaqlaşmalıdır və birləşərək vahid qrammatik funksiya formalaşdırılmalıdır.

Müasir dilimizdə mövcud olan mürəkkəb şəkilçilərin böyük bir qismi daha öncəki dövrlərin məhsulu olduğundan, onları parçaladıqda bu şəkilçiləri əmələ gətirən sadə şəkilçilərin ilkin formasını müəyyənləşdirmək bəzən çətin olur. Çünki, qovuşan şəkilçilərdən biri və ya ikisi öz ilk fonetik tərkibini tamamilə dəyişir. Məs.:  $-dır^4$ ,  $-cıq^4$ ,  $-dıq^4$ ,  $-cıl^4$  və s.

Bu şəkilçilərdən bəziləri birləşmə tərkibində öz fonetik bütövlüyünü qismilə dəyişib, başqa bir formaya transfer etmişdir. Məs.: A.N.Kononov türk dillərində işlənən  $-ıç^4$  şəkilçisi haqqında bəhs edərkən bildirir ki, « $-ıç^4$ » şəkilçisi – feldən ad düzəldən  $-ı^4$  və addan ad düzəldən  $-çı^4$  şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış və bir tərkib halında birləşmişdir» (8, 211). Göründüyü kimi, burada səsdəyişməsi baş vermişdir. Belə ki, [ç] səsi iki sait arasına düşdüyündən burada fonetik dəyişmə baş vermiş  $ç < c$  səsinə keçmişdir.

Dilimizdə olan mürəkkəb şəkilçilərin bir qismində isə birləşməni formalaşdıran şəkilçiləri ayırmaq olur. Belə ki, bu tip şəkilçilər öz ilkin quruluşunu nisbətən mühafizə etmişdir. Məs.:  $-çılıq^4$ ;  $-malı^2$ ;  $-arkən^2$ ;  $-dıqca^4$ ;  $-dıqda^4$ ;  $-madan^2$ ;  $-anda^2$  və s. bu kimi şəkilçilər. Bu şəkilçilər dilin inkişafının sonrakı mərhələlərinə aiddir.

Bu tip şəkilçilərdən bəhs edərkən, ilk növbədə, Azərbaycan türkcəsinə aid olan şəkilçiləri diqqətə almalıyıq. Çünki dilimizdə mövcud olan gəlmə (alınma) şəkilçilər dilə hazır şəkildə keçir.

Müasir dilimizdəki mürəkkəb şəkilçilər bir-birindən birləşmə səviyyələrinə görə də fərqlənir. Yəni, «**Birikmə səviyyəsinə** görə şəkilçilər iki yerə ayrılır:

1. Sabit qovuşmalar.

2. Zəif qovuşmalar.

1. **Sabit qovuşmalar** tərkib hissələrinə parçalanmır. Onların yalnız diaxron tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirmək olur. Məs.:  $-ası^2$ ;  $-ıç^4$ ;  $-acaq^2$ ,  $-anda^2$  və s. Onların məna sintez olunma tarixi çox əvvəllərə gedib çıxır. Bəzən isə onların tərkibləri tam müəyyənləşə bilmir, müxtəlif mübahisələr yaranır (Məs.:  $da+aş$ ).

2. **Zəif qovuşmalar.** Müasir dil baxımından tərkib hissələri məlumdur. Şərti olaraq onları parçalamaq mümkündür. Sinxron planda onların tərkib hissələri təhlil oluna bilər. Məs.:  $-dakı^2$  ( $da+kı$ );  $inə$  ( $i+(n)-ə$ );  $casına^2$  ( $ca+(s)ı+(n)+a$ ) və s. Bu şəkilçilər təşəkkül tarixinə görə, sabit qovuşmalara nisbətən sonrakı dövrü əhatə edir və tərkibləri arasında qaynayıb qovuşma hələ zəifdir, fonetik dəyişmələrə hələ də ciddi məruz qalmayıb, struktur baxımdan əksərən çoxhecalıdır» (4, 185).

Mürəkkəb quruluşlu vahidlərin araşdırılması dildə bu cür baş verən struktur dəyişmələri

öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

### **İstifadə edilmiş ədəbiyyat**

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960, 204 s.
2. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 285 s.
3. Əhmədov B.B. Morfoloji sadələşmə və tarixi söz yaradıcılığı (qeydlər) / Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırmalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 40-43.
4. Hüseynov Ş.Q. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı (şəkilçilər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 222 s.
5. Lamiyə Vaqifqızı. Türk və Azərbaycan dilində sadələşmə. Bakı: Nurlan, 2006, 108 s.
6. Baskakov N.A. İstoriko-tipoloqiceskəə morfoloqiə törkskix əzıkov (struktura slova i mexanizm aqqlötinaüii). M.: Nauka, 1979, 274 s.
7. Baskakov N.A. Struktura slova i sloqa / Sravnitelğno-istoriceskəə qrammatika törkskix əzıkov. Fonetika. M.: Nauka, 1984, 411 s.
8. Kononov A.N. O fuzii törkskix əzıkax / Struktura i istoriə törkskix əzıkov. M.: Nauka, 1971, s. 108-121.

### **SUMMARY**

The development of a language structure leads to the appearance of new language units or the enrichment of existing units. Thus, depending on the structure of the language, there are different ways of forming linguistic units, one of which is the process of unification or unification of independent suffixes into complex suffixes (forms).

Thus, in our language, suffixes have the same function in words. Here the first suffix can either preserve its formal form by adding a suffix with a word, to which it is attached, or a suffix with a suffix, which goes after it for a certain period of time to form one suffix.

**Keywords:** *complex structure, linguistic units, structural-semantic, persistent connection, weak connection*